КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Дипломна робота

бакалавра

з теми:

«ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ ІДЕЇ У ДОБУ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО: МЕТОДИКА ЇХ ВИВЧЕННЯ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ»

Виконав:
студент групи IstP1-B22
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)
за ОПП Середня освіта (Історія та правознавство)
денної форми навчання
Давид СТАСЮК

Науковий керівник:
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Андрій ЗАДОРОЖНЮК

Рецензент:
_____
_____

Кам'янець-Подільський – 2026

ЗМІСТ

ВСТУП 3

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ІСТОРІОГРАФІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ ІДЕЇ В ДОБУ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 6

1.1. Історіографія проблеми формування української державницької ідеї середини XVII ст. 6

1.2. Джерельна база дослідження 9

1.3. Методологія дослідження 11

РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ ІДЕЇ ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ В ДОБУ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 14

2.1. Передумови виникнення української державницької ідеї напередодні національно-визвольної революції 14

2.2. Державотворча діяльність Богдана Хмельницького і її відображення в політичній практиці та документах Гетьманщини 25

РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ТЕМИ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ 37

3.1. Місце теми в чинних навчальних програмах та підручниках з історії України 37

3.2. Форми, методи та засоби вивчення державницької ідеї доби Хмельниччини 43

ВИСНОВКИ 51

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ 54

ВСТУП

Актуальність дослідження. Доба Б. Хмельницького є одним із ключових періодів української історії, коли на тлі національно-визвольної революції середини XVII ст. відбувалося формування основ козацької державності, вироблення політичних інституцій та усвідомлення ідеї державного суверенітету. Водночас складність історичних процесів, наявність різних історіографічних інтерпретацій та концептуальна багатовимірність поняття «державницька ідея» потребують сучасного методичного підходу до їх вивчення в шкільному курсі історії. Тому актуальність дослідження зумовлена необхідністю глибшого осмислення процесів становлення української державницької ідеї в середині XVII ст., а також потребою вдосконалення методики її викладання в закладах загальної середньої освіти.

Крім того, у сучасній шкільній історичній освіті зростає значення компетентнісного підходу, який передбачає не лише засвоєння фактичного матеріалу, а й формування в учнів умінь аналізувати історичні процеси, працювати з джерелами, інтерпретувати події з різних точок зору та формувати власну аргументовану позицію. У цьому контексті тема формування державницької ідеї доби Хмельниччини є особливо важливою, оскільки вона безпосередньо сприяє розвитку історичного та громадянського мислення.

Існує потреба також в оновленні та вдосконаленні методичних підходів до викладання зазначеної теми в закладах загальної середньої освіти. Традиційні методи навчання не завжди забезпечують належний рівень усвідомлення складних політичних процесів і часто зводять їх до набору фактів і дат, що не дозволяє повною мірою розкрити сутність державотворчих процесів. Тому важливо поєднати глибокий історичний аналізу процесу формування державницької ідеї у добу Б. Хмельницького з

розробкою сучасних ефективних методичних підходів до її викладання в школі, спрямованих на формування в учнів критичного мислення, історичної свідомості та громадянської компетентності.

Об'єктом дослідження є процес формування української державницької ідеї у добу Б. Хмельницького в контексті національно-визвольної революції середини XVII ст., а також особливості його відображення в шкільному курсі історії України.

Предметом дослідження є методичні підходи, форми, методи та засоби вивчення теми в закладах загальної середньої освіти, спрямовані на формування в учнів історичних, громадянських та аналітичних компетентностей.

Метою роботи є комплексне дослідження процесу формування державницької ідеї у добу Б. Хмельницького та обґрунтування методичних підходів до її вивчення в закладах загальної середньої освіти.

Відповідно до поставленої мети визначено такі **завдання**:

– проаналізувати історіографію проблеми формування української державницької ідеї середини XVII ст.;

– охарактеризувати джерельну базу дослідження;

– визначити методологічні засади роботи;

– розкрити передумови виникнення державницької ідеї напередодні національно-визвольної революції;

– проаналізувати державотворчу діяльність Б. Хмельницького та її відображення в політичних документах Гетьманщини;

– визначити місце теми в чинних навчальних програмах і підручниках з історії України;

– охарактеризувати форми, методи та засоби вивчення державницької ідеї доби Хмельниччини в школі.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють середину XVII ст., а саме період Національно-визвольної революції 1648–1657 рр., який пов'язаний із політичною та державотворчою діяльністю Б. Хмельницького.

Саме в цей час відбувалося формування та розвиток української державницької ідеї, становлення основ козацької державності, вироблення політичних інститутів Гетьманщини та укладення ключових міжнародно-правових актів. У методичному аспекті дослідження також враховується сучасний період розвитку шкільної історичної освіти в Україні, зокрема впровадження компетентнісного підходу та оновлення змісту навчальних програм з історії України.

Територіальні межі дослідження охоплюють українські землі середини XVII ст., які входили до складу Речі Посполитої та стали основним ареалом розгортання національно-визвольної революції 1648–1657 рр. і формування Гетьманщини як політичного утворення. У методичному аспекті територіальні межі дослідження охоплюють заклади загальної середньої освіти України, де здійснюється викладання історії України та реалізується вивчення зазначеної теми.

Практичне значення дослідження полягає в можливості використання його результатів у навчально-виховному процесі закладів загальної середньої освіти під час викладання історії України. Розроблені теоретичні положення та методичні рекомендації можуть бути застосовані для вдосконалення уроків, підвищення їхньої ефективності, урізноманітнення форм і методів навчання, а також для впровадження інтерактивних технологій у процес вивчення теми. Крім того, матеріали дослідження можуть бути використані вчителями історії при підготовці конспектів уроків, мультимедійних презентацій, вебквестів, дискусій та інших форм навчальної діяльності, спрямованих на розвиток критичного мислення учнів і формування їхньої історичної свідомості.

Структура роботи зумовлена логікою дослідження та складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-ІСТОРІОГРАФІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ ІДЕЇ В ДОБУ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

1.1. Історіографія проблеми формування української державницької ідеї середини XVII ст.

Проблематика українського державотворення середини XVII ст. активно вивчалася і продовжує досліджуватися як в українській, так і в зарубіжній історіографії. До ґрунтовного аналізу її окремих аспектів зверталися численні науковці різних періодів. Завдяки їхній наполегливій науковій діяльності сформовано значний масив знань про історичні події, явища й процеси, що відбувалися на українських землях у цей період. Водночас їх осмислення здійснювалося з позицій різних галузей науки – історії, права, державного управління та інших дисциплін, у межах яких і проводилися відповідні дослідження. Тому історіографія дослідження теми є багатокомпонентною і поєднує два взаємопов'язані напрями: власне історіографію державотворчих процесів середини XVII ст. та історико-педагогічні та методичні дослідження викладання цієї теми у школі.

У 90-х рр. XX – на початку XXI ст. з'являються перші фундаментальні дослідження авторства В. Смолія та В. Степанкова [57-60]. В них автори обґрунтували концепцію Української національної революції XVII ст. як процесу формування державності; визначили державну ідею як еволюційне явище – від автономістських прагнень до спроб створення незалежної держави; розкрили механізми становлення інститутів влади та політичного проєкту козацької держави. У цих працях державницька ідея розглядається як результат соціально-політичної боротьби, продукт діяльності політичної еліти, складова ширшого європейського ранньомодерного державотворення.

Подальший розвиток цієї традиції простежується у працях В. Степанкова [62], де робиться акцент на ролі політичної еліти; В. Єрмолаєва [31] – з аналізом ідей державотворення у правовому дискурсі; О. Рафальського [56] – з інтеграцією проблеми в ширший історичний контекст української державності.

Політико-правовий та інституційний напрям досліджень зосереджується на конкретних механізмах функціонування держави, а саме адміністративної системи [33; 49], органів влади [31], козацького права [47], витоків конституціоналізму [36; 41; 46; 67]. У цих роботах державницька ідея трактується як інституційно оформлений процес, правова еволюція політичної системи, зародження української конституційної традиції.

Окремий напрям історіографії складають дослідження зовнішньої політики та міжнародного визнання Гетьманщини. А саме: дипломатії Б. Хмельницького [23; 43], міжнародних договорів [54], Переяславської угоди [16; 70; 72], Зборівського і Білоцерківського договорів [17; 27; 63]. У працях В. Горобця [25; 26] та Т. Чухліба [70–72] підкреслюється складність геополітичного вибору, багатовекторність дипломатії, неоднозначність інтерпретацій союзів. Цей напрям демонструє, що державницька ідея формувалася не лише внутрішньо, а й через міжнародні відносини.

Дослідження 2010–2025 рр. характеризуються переосмисленням ролі особистості гетьмана [15; 40; 65], аналізом політичних концепцій [19; 42], вивченням ідей соборності та єдності [29], впливом історіософських концепцій [24]. Зокрема К. Бибік [15] акцентує на ролі Б. Хмельницького як державотворця, І. Білас [16] – на міжнародно-правовому аспекті, В. Брехуненко [18] – на структурі та функціонуванні органів державної влади, С. Батуліна [11] – підсумовує політичну діяльність гетьмана в контексті тогочасного державотворення. Ці дослідження демонструють перехід від описової до інтерпретаційної та міждисциплінарної історіографії.

Важливе місце в історіографії теми займають дослідження джерел, зокрема аналіз історичних документів про Б. Хмельницького [14], архівних

матеріалів та документів [66]. Це дає можливість формувати критичне мислення, відтворювати багатоваріантність історичних оцінок, уникати спрощених трактувань.

Що стосується історіографії методики викладання теми, методичну основу дослідження становлять праці О. Пометун та Н. Гупан [50; 52], Г. Яковенко [77], А. Якимчук [76]. У них розкрито та проаналізовано компетентнісний підхід, діяльнісну модель навчання, орієнтацію на критичне мислення. Дослідження І. Безени [12; 13] показують трансформацію змісту історичної освіти, перехід від фактології до аналітики, роль підручника як інструменту конструювання історичного знання.

Використані в роботі шкільні підручники як історіографічне джерело [22; 51; 69; 74] відображають сучасну інтерпретацію державницької ідеї, демонструють різні методичні підходи, формують історичну свідомість учнів.

Сучасна методика активно інтегрує інноваційні методи навчання, зокрема інформаційно-комп’ютерні технології при вивченні теми: використання цифрових інструментів [20], інформаційно-комп’ютерних технологій в освіті [21; 30], мультимедійних засобів [28; 35; 75], засобів історичної візуалізації [34], відеоматеріалів [55], штучного інтелекту та новітніх підходів до навчання історії [39]. Ці дослідження доводять, що складні історичні процеси (як державотворення) краще засвоюються через інтерактивність, а здобувачі освіти повинні не лише запам’ятовувати, а й інтерпретувати події.

Офіційні рекомендації [45]та практичні матеріали [44; 73] визначають структуру уроку, пропонують форми роботи (дискусії, проєкти, аналіз джерел) ,орієнтують на інтеграцію історії з громадянською освітою.

Загалом, сучасна історіографія теми дослідження демонструє кілька ключових тенденцій: 1. Інтердисциплінарність (поєднання історії, права, політичної науки, педагогіки. 2. Відхід від монолітних оцінок (замість однозначних трактувань – багатоваріантність інтерпретацій, критичний

аналіз політики Б. Хмельницького. 3. Орієнтація на особистість учня (методика спрямована на розвиток історичного мислення, формування громадянської ідентичності. 4. Актуалізація державницької ідеї (тема розглядається як історичний досвід державотворення, основа сучасної національної ідентичності.

Отже, історіографія дослідження проблеми формування державницької ідеї у добу Б. Хмельницького характеризується глибиною наукового опрацювання (праці В. Смолія, В. Степанкова, Т. Чухліба); різноманіттям підходів (політичний, правовий, дипломатичний); активним оновленням сучасних інтерпретацій; тісним зв'язком із методикою викладання історії. Методика навчання цієї теми в закладах загальної середньої освіти еволюціонує від репродуктивного навчання до компетентнісного, інтерактивного та цифрово орієнтованого підходу. Таким чином, сучасна наука і педагогіка спільно формують цілісне бачення державницької ідеї як ключового елементу історичної освіти та національної свідомості.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база дослідження теми «Формування державницької ідеї у добу Б. Хмельницького: методика їх вивчення в закладах загальної середньої освіти» є комплексною і поєднує історичні (первинні) та педагогічні (нормативно-методичні) джерела. Її аналіз доцільно здійснювати за кількома групами.

1. *Наративні та описові джерела доби.* До цієї групи належать твори сучасників подій, які відображають соціально-політичні умови формування державницької ідеї. Передусім це праця Г. Боплана [1], що містить цінні відомості про територію України, військову організацію, побут і звичаї населення. Хоча вона передує Національно-визвольній війні, її значення полягає у створенні історичного тла: опис козацтва як окремої військово-політичної сили дозволяє зрозуміти передумови формування державності.

Козацькі літописи [5] (Густинський, Самійла Величка, Граб'янки) є ключовими наративними джерелами, що відображають уже осмислення подій Хмельниччини. У них простежується: ідея автономії та самоврядування; усвідомлення окремішності «руського народу»; сакралізація влади гетьмана як носія державницької ідеї. Ці джерела мають значний дидактичний потенціал, оскільки дозволяють учням працювати з історичною інтерпретацією подій.

2. *Актові та документальні джерела.* Найбільш репрезентативною групою для дослідження державницької ідеї є офіційні документи доби. До них належать: «Документи Богдана Хмельницького» [4]; «Універсали Богдана Хмельницького» [10]. У цих джерелах безпосередньо фіксується формування органів влади Гетьманщини, дипломатична діяльність (угоди, листування), правові засади функціонування козацької держави. Особливу цінність вони мають для методики навчання, оскільки дають можливість організувати: аналіз історичних документів; формування критичного мислення; роботу з поняттями «держава», «влада», «суверенітет». Також важливими є матеріали з хрестоматій [9], де документи адаптовані для навчального процесу і можуть бути використані безпосередньо на уроках.

3. *Джерела з історії політико-правової думки.* До цієї групи належать узагальнюючі праці, які дозволяють інтерпретувати державницьку ідею в ширшому контексті. Зокрема, «Історія вчень про право і державу» [6], українознавчі хрестоматії [7]. матеріали уміщені в них допомагають розкрити еволюцію уявлень про державу, співвіднести ідеї Хмельницького з європейською політичною традицією, сформувати в учнів міжпредметні зв'язки (історія + правознавство).

4. *Нормативно-методична база навчання.* Окрему групу становлять документи, що визначають методику викладання теми у школі. До них належать навчальні програми з історії [2], Державний стандарт базової середньої освіти [3], постанова КМУ № 898 [8]. Ці документи визначають компетентнісний підхід до вивчення історії, необхідність формування

громадянської та історичної компетентностей, орієнтацію на роботу з джерелами. Зокрема, програма передбачає вивчення теми Хмельниччини через аналіз історичних документів, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, оцінку ролі особистості Б. Хмельницького.

Загалом, джерельна база є репрезентативною (охоплює різні типи джерел (описові, документальні, нормативні); міждисциплінарною (поєднує історію, правознавство, педагогіку); методично цінною (значна частина джерел адаптована або придатна для використання у шкільному навчанні). Водночас існують й певні обмеження. Зокрема, частина джерел (літописи) має суб'єктивний характер, документи потребують адаптації для учнів різного віку, необхідна методична інтерпретація складних політико-правових понять.

Отже, подана джерельна база дозволяє всебічно дослідити формування державницької ідеї у добу Б. Хмельницького та забезпечує ефективну методику її вивчення у закладах загальної середньої освіти. Поєднання автентичних історичних документів із сучасними освітніми стандартами створює умови для формування в учнів цілісного уявлення про процеси державотворення та розвитку української політичної думки.

1.3. Методологія дослідження

Методологія дослідження теми має комплексний, міждисциплінарний характер і поєднує підходи історичної науки та педагогіки. Її доцільно розглядати через кілька взаємопов'язаних рівнів.

Основу дослідження становлять класичні наукові підходи: історизму – передбачає розгляд державницької ідеї у конкретних історичних умовах середини XVII ст. Це дозволяє уникнути модернізації поглядів Б. Хмельницького і аналізувати їх у контексті тогочасної політичної культури; системності – державницька ідея розглядається як складне явище, що включає політичний (влада, інститути), правовий (нормативні акти,

універсали), соціальний (роль козацтва), ідеологічний (уявлення про державу) компоненти; об'єктивності – вимагає врахування різних типів джерел (документи, літописи, описи сучасників) та критичного їх аналізу.

Для дослідження доби Хмельниччини застосовуються такі спеціально історичні методи, як: історико-генетичний (дозволяє простежити еволюцію державницької ідеї від автономістських прагнень козацтва до формування інститутів Гетьманщини); історико-порівняльний (дає змогу співставити українську модель державності з європейськими (Річ Посполита, Московія, Османська імперія), різні інтерпретації подій у джерелах; історико-типологічний (використовується для визначення типу державності, що формувалася (військово-козацька, ранньомодерна держава); джерелознавчий аналіз (передбачає встановлення походження джерела, оцінку достовірності, виявлення авторської позиції (особливо важливо для літописів).

Оскільки дослідження стосується державницької ідеї, важливими є методи з галузі історії політичної думки: ідеографічний (понятійний) аналіз понять «держава», «влада», «гетьман», «військо Запорозьке»; контент-аналіз джерел лає можливість виявити, як у документах і літописах репрезентується легітимність влади, ідея суверенітету, міжнародний статус Гетьманщини; інтерпретаційний підхід дозволяє осмислити ідеї Хмельницького не лише як політичну практику, а як зародження української державницької традиції.

Друга складова теми – методика навчання – зумовлює використання педагогічних підходів. Зокрема, компетентнісний підхід орієнтує на формування у здобувачів середньої освіти історичного мислення, громадянської свідомості, уміння працювати з джерелами. Діяльнісний підхід передбачає активну роботу учнів в плані аналізу документів, дискусії, рольових ігор (наприклад, «козацька рада»). Особистісно орієнтований підхід забезпечує врахування вікових особливостей учнів та індивідуалізацію навчання. Інтегрований підхід поєднує історію з правознавством, громадянською освітою, культурологією.

Також у межах теми застосовуються конкретні методи педагогічного дослідження. Наприклад, аналіз навчальних програм і стандартів – для визначення місця теми в освітньому процесі; педагогічне спостереження – за ефективністю використання джерел на уроках; педагогічний експеримент – апробація методик (наприклад, уроків із використанням універсалів); методи узагальнення досвіду – вивчення практики вчителів.

Методологія дослідження з теми передбачає адаптацію наукових підходів до шкільного рівня: поетапний аналіз джерела (автор – зміст – мета – значення); використання проблемних запитань; порівняння різних джерел; формування навичок критичного мислення.

Отже, методологія дослідження є багаторівневою і синтетичною: вона поєднує історичні, джерелознавчі, політико-правові та педагогічні підходи. Це дозволяє не лише глибоко проаналізувати формування державницької ідеї у добу Б. Хмельницького, а й розробити ефективні способи її викладання в школі – з орієнтацією на розвиток мислення, а не просте засвоєння фактів.

РОЗДІЛ 2
ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ ІДЕЇ ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ В ДОБУ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

2.1. Передумови виникнення української державницької ідеї напередодні національно-визвольної революції середини XVII ст.

Передумови виникнення української державницької ідеї напередодні національно-визвольної революції під проводом Б. Хмельницького формувалися протягом тривалого періоду та мали комплексний характер. Вони охоплювали політичні, соціально-економічні, релігійні та культурні чинники.

Роль історичних традицій у формуванні державності середини XVII ст. була визначальною, оскільки саме вони забезпечили ідейну, політичну та інституційну основу для створення Гетьманщини в ході революційних подій. Це визначалося низкою факторів:

1. *Тяглість державницької традиції.* Українська політична еліта XVII ст. не починала «з нуля». Вона спиралася на досвід попередніх державних утворень, зокрема Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. Вони залишили уявлення про територіальну єдність українських земель, традицію верховної влади (князь – гетьман як її трансформація), ідею політичної самостійності. У свідомості суспільства це формувало переконання, що власна держава є історично закономірною [38].

2. Козацька традиція як безпосередня основа державності справила безпосередній вплив через політичну культуру козацтва, зокрема Запорозька Січ. Саме тут сформувалися принципи виборності влади, колегіальність прийняття рішень (ради), військово-адміністративна організація. Ці елементи були перенесені на рівень держави: Генеральна рада – орган народного представництва; гетьман – глава держави; полково-сотенний устрій –

адміністративна система [47, с. 117-118]. Таким чином, козацька традиція стала фундаментом інституцій Гетьманщини.

3. Правова спадщина та її трансформація – державотворення спиралося на попередні правові традиції: норми звичаєвого права, елементи литовсько-руського права (Литовські статути), магдебурзьке право в містах. У державі Хмельницького ці елементи адаптувалися до нових умов, поєднувалися з козацькими нормами, закріплювалися в універсалах гетьмана. Це забезпечувало легітимність влади та стабільність управління [53].

4. Релігійна традиція як чинник державності, в контексті якої важливу роль відігравала православна віра: церква виступала носієм ідеї єдності народу, духовенство підтримувало державотворчі прагнення. відновлення прав православ'я стало одним із ключових гасел війни. Таким чином, релігія виконувала функцію ідеологічного обґрунтування держави.

5. Історична пам'ять і політична легітимація. Б. Хмельницький активно використовував історичні традиції для обґрунтування права на владу, легітимації боротьби проти Річ Посполита, формування єдності населення. Апеляція до «давніх прав і вольностей» підсилювала підтримку серед різних соціальних груп. Водночас варто зазначити, що історичні традиції не повністю відповідали новим умовам, які полягали у відсутності чіткої моделі централізованої держави, перевазі військово-демократичних форм над бюрократичними, суперечності між старшиною і масами. Це зумовлювало певну нестабільність державної системи [38].

Отже, історичні традиції державності відіграли ключову роль у формуванні держави Б. Хмельницького, забезпечуючи ідейну основу державотворення, впливаючи на структуру влади та управління, сприяючи легітимації нової держави. Водночас ці традиції були трансформовані відповідно до умов XVII ст., що дозволило створити новий тип української державності – Гетьманщину.

Водночас політичне становище українських земель у складі Речі Посполитої наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. було складним і

суперечливим, що стало одним із ключових чинників формування кризової ситуації та передумовою майбутніх революційних подій.

1. *Відсутність української автономії.* Першим фактором постає відсутність української автономії – українські землі (Брацлавщина, Київщина, Волинь, Поділля, Галичина) не мали окремого політичного статусу, будучи повністю інтегрованими в адміністративну систему Речі Посполитої: управління здійснювали польські та литовські урядовці, українська шляхта поступово полонізувалася, не існувало окремих українських державних інституцій. Це означало фактичне усунення українців від політичної влади [53].

2. *Домінування шляхетської демократії.* Політична система Речі Посполитої базувалася на «шляхетській демократії», яка надавала привілеї лише шляхті, виключала селян і міщан із політичного життя, дозволяла польській шляхті домінувати на українських землях. Українське населення фактично не мало політичного представництва.

3. *Політика централізації та контролю.* Королівська влада та магнати прагнули зміцнити контроль над українськими територіями, що проявлялося призначенням польських старост у ключові міста, обмеженням самоврядування, посиленням адміністративного та судового контролю. Це сприяло зростанню напруги між місцевим населенням і владою.

4. *Роль магнатського землеволодіння*. Важливу роль відігравали великі магнатські роди (Потоцькі, Конєцпольські, Вишневецькі), які фактично контролювали величезні території, створювали власні приватні адміністрації, встановлювали жорстку експлуатацію селян. Таким чином, реальна влада часто була не державною, а приватною.

5. *Обмеження козацтва як політичної сили.* Особливе значення мало становище Запорозька Січ та реєстрового козацтва, в межах якого козацький реєстр постійно скорочувався, частина козаків втрачала статус і права, козацькі виступи придушувалися. Це підштовхувало козацтво до боротьби за політичне визнання [37, с. 312-314; 66].

Важливим елементом політичного становища була конфесійна політика, а саме домінування католицизму, посилення уніатської церкви, обмеження прав православної церкви. Православне населення не мало рівних політичних і культурних прав, що посилювало конфлікт. Посилення соціально-політичної напруги, політичне безправ'я поєднувалося із соціальним тиском – зростанням повинностей селян, посиленням феодальної експлуатації, конфліктами між населенням і адміністрацією.

Отже, політичне становище українських земель у складі Речі Посполитої характеризувалося відсутністю автономії, домінуванням польської шляхти, обмеженням прав українського населення та посиленням соціально-релігійного тиску. Усе це призвело до глибокої системної кризи та стало одним із головних чинників, що зумовили початок визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького.

Соціально-економічне становище українських земель у складі Речі Посполитої характеризувалося посиленням феодальної експлуатації, аграрним характером економіки та глибокими соціальними протиріччями, що стали важливою передумовою національно-визвольної революції під проводом Б. Хмельницького.

Мова йде про переважання аграрної економіки, адже основою економіки залишалося сільське господарство. Більшість населення становили селяни, землеробство було головною сферою виробництва, промисловість і міське ремесло розвивалися слабко. Українські землі виступали переважно як сировинна база для експорту зерна та іншої продукції до Західної Європи. У плані зростання феодального землеволодіння велике значення мали магнатські латифундії. Землі концентрувалися у руках польської та ополяченої шляхти, поширювалися приватні маєтки з власною адміністрацією, посилювався контроль над селянами. Це призводило до втрати селянами економічної самостійності [41, с. 30-31].

Однією з ключових рис стало посилення феодального гніту, який проявлявся як зростання панщини (до кількох днів на тиждень), обмеження

права переходу селян, юридичне закріпачення селянства. Селяни фактично втрачали особисту свободу. Населення зазнавало значного економічного навантаження через численні натуральні та грошові податки, повинності на користь шляхти та держави, додаткові збори під час воєн і криз. Це погіршувало рівень життя більшості населення.

Міста, при цьому, розвивалися, але були залежними. Частина з них користувалася магдебурзьким правом, ремісництво та торгівля були обмежені, польська адміністрація контролювала міське життя. Українське міщанство часто зазнавало дискримінації. Все це призводило до нерівності і соціальної поляризації. Суспільство поділялося на різко нерівні групи: привілейована шляхта, залежне селянство, обмежене у правах міщанство, козацтво як окрема соціальна сила [41, с. 32].

Поєднання всіх перерахованих факторів призвело до селянських повстань, козацьких виступів, загальної дестабілізації регіону. Соціально-економічна напруга стала одним із головних рушіїв майбутньої революції.

Отже, соціально-економічне становище українських земель у складі Речі Посполитої характеризувалося посиленням феодальної експлуатації, закріпаченням селян, домінуванням магнатського землеволодіння та глибокою соціальною нерівністю. Ці процеси спричинили зростання протестних настроїв і стали важливою передумовою початку національно-визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького.

Формування та розвиток козацтва мали вирішальне значення для українського державотворення середини XVII ст., оскільки саме воно стало основою політичної організації, військової сили та ідейним носієм державницької традиції, що реалізувалася під час Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького у формі Гетьманщина.

Найважливішою функцією козацтва було формування ефективної військової сили – регулярної військової організації з дисципліною та структурою, досвід ведення бойових дій у степових умовах, здатність до мобілізації великих мас населення. Запорозька Січ стала ядром цієї системи,

яка забезпечила успіх визвольної війни та створення держави. Козацтво виробило власні форми управління – виборність гетьмана і старшини, рішення військової ради, колегіальність управління. Ці принципи були трансформовані у державні інститути Гетьманщини: Генеральна рада – елемент представницької влади; гетьман – глава виконавчої влади; полково-сотенна система – адміністративний устрій. Козацтво стало об'єднуючим соціальним прошарком, до якого входили селяни, міщани, дрібна шляхта, виступаючи альтернативою феодальній системі Речі Посполитої та формуючи нову політичну спільноту. Це забезпечило широку підтримку державотворчих процесів [47, с. 118-119].

Козаки поступово усвідомлювали себе не лише військовою спільнотою, а й політичною силою, що уособлювала захист "прав і вольностей", прагнення автономії, формування уявлення про власну політичну організацію. Саме козацька еліта сформулювала ідею української державності. Врешті саме козацька держава почала виступати як суб'єкт міжнародних відносин: укладення союзів і договорів, дипломатичні місії до інших держав, прагнення міжнародного визнання.

Попри значення, козацька система мала недоліки, які проявлялися як домінування військового принципу над цивільним управлінням, нестабільність політичних інститутів, боротьба між старшиною та рядовим козацтвом. Це ускладнювало процес централізації держави [67].

Отже, козацтво стало головним чинником українського державотворення середини XVII ст. Воно забезпечило військову силу, створило політичні інститути, сформувало соціальну базу та виступило носієм державницької ідеї. Саме на основі козацької організації виникла Гетьманщина як ранньомодерна українська держава.

Національно-релігійний чинник відіграв одну з ключових ролей у формуванні українського державотворення середини XVII ст., оскільки він поєднав у єдину систему захист національної ідентичності, конфесійні інтереси та політичні прагнення, що особливо яскраво проявилося під час

національно-визвольної революції під проводом Б. Хмельницького і становлення Гетьманщини.

Одним із головних чинників була боротьба за права православної церкви – обмеження православних у Речі Посполитій, посилення католицького та уніатського впливу, дискримінація православного духовенства. Православ'я стало не лише релігією, а й символом національної єдності та опору. Православна церква виконувала не тільки духовні, а й політичні функції, підтримуючи козацький рух, формуючи ідеологічне обґрунтування боротьби, беручи участь у політичному житті. Церква виступала як союзник козацької влади у процесі державотворення [41, с. 34].

У XVII ст. національна ідентичність українців була тісно пов'язана з конфесійною, адже «православний» часто ототожнювався з «русин/українець», релігійна належність визначала соціальний статус, боротьба за віру ставала боротьбою за народні права [26, с. 53]. Це сприяло формуванню ранньої національної свідомості. Б. Хмельницький активно використовував релігійний фактор – обґрунтовував війну як захист православної віри, залучав духовенство до підтримки повстання, підкреслював «справедливість» боротьби. Це зміцнювало легітимність його влади та мобілізувало населення. У Гетьманщині релігія стала елементом державного управління: церква отримувала земельні та юридичні права; духовенство брало участь в адміністрації; релігійні норми впливали на суспільний порядок [66]. Таким чином, релігія інтегрувалася в державну систему. Водночас релігійний чинник мав і проблемні аспекти, такі як конфлікти між різними конфесіями, залежність від політичної кон'юнктури, використання релігії як інструменту боротьби. Це іноді ускладнювало внутрішню стабільність держави.

Отже, національно-релігійний чинник став важливою основою українського державотворення середини XVII ст. Він забезпечив ідеологічну єдність суспільства, легітимізував владу козацької держави та сприяв формуванню ранньої національної свідомості. Саме поєднання боротьби за

віру та політичну автономію стало одним із рушіїв становлення Гетьманщини.

Важливу роль у процесах українського державотворення середини XVII ст. відігравала діяльність братств і розвиток освіти, оскільки вони забезпечили формування освіченої еліти, збереження культурної ідентичності та ідеологічне підґрунтя для становлення Гетьманщина у період Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького.

Православні братства (Львівське, Київське, Луцьке та ін.) були громадськими організаціями міщан і духовенства, які захищали права православного населення, протидіяли полонізації та окатоличенню, підтримували розвиток української культури. Вони стали важливими центрами самоорганізації суспільства. Братства створювали школи, які навчали грамоти, богослов'я, риторики, латини та греки, готували духовенство, вчителів і адміністративні кадри, поширювали ідеї православної ідентичності. Найвідомішою була Київська братська школа, яка згодом стала основою для розвитку вищої освіти [36].

Важливим етапом розвитку освіти стало становлення Києво-Могилянської академії. Створена на основі братської школи, вона поєднувала європейські освітні традиції та українську культурну основу, готувала майбутніх державних і церковних діячів. Свого часу вона була інтелектуальним центром, який формував еліту Гетьманщини. Освітня діяльність сприяла поширенню грамотності, формуванню спільної культурної традиції, усвідомленню окремішності українського народу. Це створювало підґрунтя для політичної консолідації, адже випускники братських шкіл і академії ставали священиками, вчителями, писарями, входили до козацької старшини, формували адміністративний апарат Гетьманщини. Освічена еліта обґрунтовувала права українського народу, формувала політичні ідеї автономії, підтримувала козацьку владу [56, с. 113].

Загалом, у контексті культурної протидії полонізації, братства виступали як захисники української культури, сприяючи розвитку

книгодрукування, перекладу та поширенню релігійної літератури, збереженню церковнослов'янської та української мовної традиції. Це було формою культурного опору в умовах Речі Посполитої.

Отже, діяльність братств і розвиток освіти стали важливим чинником українського державотворення середини XVII ст. Вони забезпечили формування інтелектуальної та адміністративної еліти, сприяли збереженню національної ідентичності та створили ідеологічні передумови для становлення козацької держави – Гетьманщини.

Важливу роль у підготовці українського державотворення відіграли козацько-селянські повстання кінця XVI – першої половини XVII ст., оскільки вони стали формою накопичення військового досвіду, політичної самоорганізації та формування антифеодальної й національної свідомості, що безпосередньо вплинуло на події національно-визвольної революції середини XVII ст. і становлення Гетьманщини [64, с. 160].

Повстання створили стійку традицію боротьби проти соціального та національного гніту через виступи проти магнатів і польської адміністрації, захист православного населення, опір посиленню кріпацтва. Ця традиція зробила ідею збройної боротьби суспільно прийнятною. У ході повстань формувався практичний бойовий досвід організації повстанських загонів, тактики партизанської та степової війни, взаємодії козацьких і селянських сил. Цей досвід був використаний під час війни під проводом Б. Хмельницького. Крім того, в ході повстань відбулось формування козацької політичної еліти, яка в подальшому проявилася майбутніми лідерами державотворення.

Повстання сприяли зростанню ролі козацтва: розширення козацького стану за рахунок селян, формування організованої військової спільноти, зміцнення авторитету Запорозької Січі, яка стала центром консолідації протестних сил. З часом повстання набули не лише соціального, а й політичного характеру – вимоги розширення козацьких прав, прагнення

автономії, захист «вольностей» і самоврядування, що стало кроком до усвідомлення потреби власної державності [47, с. 122].

Загалом козацько-селянські повстання демонстрували глибоку кризу системи Речі Посполитої, а саме посилення кріпацтва, економічний тиск на селян, дискримінація православного населення. Це створювало передумови для загальнонаціонального вибуху 1648 р. Хоча більшість повстань була придушена, вони не зникали безслідно, передавали досвід наступним поколінням, формували готовність суспільства до великої війни, ставши «репетицією» визвольної боротьби середини XVII ст.

В наслідок епохи козацьку-селянських повстань відбулось зростання ролі козацької старшини та формування нової еліти, що стало було одним із ключових чинників українського державотворення середини XVII ст., оскільки саме ця група стала ядром політичного керівництва та адміністративного управління в умовах становлення Гетьманщина під час національно-визвольної революції під проводом Б. Хмельницького. Зокрема відбувалося виокремлення козацької старшини як керівної групи: генеральна, полкова та сотенна старшина, гетьман як центральна постать влади, поступове закріплення посад і функцій. Це перетворило козацьке військо на організовану політичну систему.

Спочатку козацька організація базувалася на військовій демократії, однак у середині XVII ст. відбувається трансформація: зменшення ролі загальних рад, посилення влади гетьмана і старшини, формування постійного адміністративного апарату. Це було важливим кроком до становлення державних інституцій. В цей час козацька старшина виконувала ключові управлінські функції – організація полково-сотенного устрою; збір податків і фінансове управління; судочинство та контроль на місцях, ставши фактичним державним апаратом Гетьманщини. Старшина поступово перетворювалася на нову еліту суспільства концентруючи політичну владу, володіючи значними земельними ресурсами, формуючи спадкові династії. Це

сприяло стабілізації управління, але водночас створювало соціальну нерівність [38].

Нарешті, козацька еліта брала активну участь у дипломатії, беручи участь у переговорах з іноземними державами, укладанні союзів і договорів, представництві інтересів на міжнародній арені. Старшина формувала політичні концепції (ідея автономії або незалежності, захист "прав і вольностей Війська Запорозького", обґрунтування законності нової влади), що зміцнювало легітимність державотворення.

Отже, зростання ролі козацької старшини та формування нової еліти стало визначальним фактором українського державотворення середини XVII ст. Саме старшина забезпечила функціонування адміністрації, організацію війська, дипломатичну діяльність і поступову трансформацію козацького війська у державну систему – Гетьманщину.

Діяльність братств і розвиток освіти відіграли важливу роль у процесах українського державотворення середини XVII ст., оскільки вони забезпечили формування освіченої еліти, збереження культурної ідентичності та ідеологічне підґрунтя для становлення Гетьманщина у період Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького.

Важливу роль у державотворчих процесах на українських землях відіграли братства як осередки національного життя. Православні братства (Львівське, Київське, Луцьке та ін.) були громадськими організаціями міщан і духовенства, які захищали права православного населення, протидіяли полонізації та окатоличенню, підтримували розвиток української культури. Братства створювали школи, які навчали грамоти, богослов'я, риторики, латини та греки, готували духовенство, вчителів і адміністративні кадри, поширювали ідеї православної ідентичності. Найвідомішою була Київська братська школа, яка згодом стала основою для розвитку вищої освіти.

Важливим етапом розвитку освіти стало становлення Києво-Могилянської академії. Створена на основі братської школи, вона поєднувала європейські освітні традиції та українську культурну основу, готувала

майбутніх державних і церковних діячів, ставши інтелектуальним центром, який формував еліту Гетьманщини. Її освітня діяльність сприяла поширенню грамотності, формуванню спільної культурної традиції, усвідомленню окремішності українського народу, що створювало підґрунтя для політичної консолідації. Врешті, випускники братських шкіл і академії ставали священиками, вчителями, писарями, входили до козацької старшини, формували адміністративний апарат Гетьманщини. Освічена еліта обґрунтовувала права українського народу на державність, формувала політичні ідеї автономії, підтримувала козацьку владу. Це зміцнювало легітимність державних структур. Братства виступали як захисники української культури через розвиток книгодрукування, переклад та поширення релігійної літератури, збереження церковнослов'янської та української мовної традиції. Це було формою культурного опору в умовах Речі Посполитої.

Отже, діяльність братств і розвиток освіти стали важливим чинником українського державотворення середини XVII ст. Вони забезпечили формування інтелектуальної та адміністративної еліти, сприяли збереженню національної ідентичності та створили ідеологічні передумови для становлення козацької держави – Гетьманщини.

2.2. Державотворчі погляди і діяльність Богдана Хмельницького та їх відображення політичній практиці та документах Гетьманщини

Постання в середині XVII ст. на території Речі Посполитої нової української держави з принципово іншими політичними та соціальними інститутами викликало неоднозначну реакцію європейської політичної еліти: одні сприйняли це з щирим захопленням, інші – з подивом, а для декого поява нового потенційного гравця на європейській політичній арені спричинила занепокоєння чи навіть відверто вороже ставлення [61].

Національно-визвольна революція українського народу, що розпочалася на початку 1648 р. під проводом Б. Хмельницького, поставила перед ним і козацькою старшиною низку нагальних завдань, пов'язаних із визначенням перспектив державотворення. Йшлося про формування політичної системи Козацької держави, здобуття політичної автономії у складі Речі Посполитої або повного державного суверенітету, окреслення територіальних меж, пошук ефективних способів захисту прав козаків, міщан, селян і православної віри, а також визначення зовнішньополітичних орієнтирів і союзників. У перебігу Визвольної війни, коли військові перемоги й поразки часто випереджали їхнє осмислення, гетьман і його наступники змушені були уточнювати та істотно коригувати свої плани й дії, враховуючи зовнішньополітичні обставини та власні пріоритети. Дослідження цих процесів має важливе значення для розуміння державотворення в Україні другої половини XVII ст. [15, с. 2].

Отже, рушійною силою українського державотворення цього періоду та першим гетьманом Української козацької держави став політик, полководець і дипломат Б. Хмельницький разом зі своїми соратниками. Запорозьке козацтво, яке він очолив у 1648 р., вже мало понад півтора століття досвіду політичної самоорганізації. Хоча Запорозька Січ не була повноцінною державою і не виступала суб'єктом міжнародних відносин, саме вона заклала підвалини державного організму, що отримав подальший розвиток і найбільш повне втілення в період Хмельниччини. Це призвело до повного руйнування політичної системи Речі Посполитої на українських землях і надало Українській революції потужного конструктивного імпульсу.

Саме цей конструктивний підхід став основою політичної доктрини, сформованої лідером Української революції, яка досить швидко втілилася у стійких і життєздатних інститутах нової держави. Завдяки ініціативам і зусиллям Б. Хмельницького її модель, вибудувана відповідно до принципів ранньомодерного державотворення, постала як динамічна система, відкрита до інновацій при збереженні власної самобутності [71, с. 75]. Вона

передбачала взаємодію між соціальними групами та суспільними інститутами, спиралася на централізовану вертикаль влади, збалансоване суспільство з механізмами контролю через виборність посад, діяльність старшинської та генеральної рад, розвинену систему місцевого управління, а також потужну економічну основу, побудовану на принципах меркантилізму й державного протекціонізму [61].

Слід підкреслити, що своєрідною «генеральною репетицією» Національно-визвольної війни середини XVII ст. стали козацькі повстання 1630-х років, які також мали виразний національно-визвольний характер. У цей період у козацькому середовищі завершувалося формування уявлення про себе як про «політичний народ», рівний у правах зі шляхтою. Б. Хмельницький брав участь принаймні в частині цих виступів; станом на 1637 р. він уже був відомий як військовий писар Війська Запорозького, а також долучався до посольств до польського уряду з метою домогтися поступок для України [66].

Важливо зазначити, що процес формування власної державницької програми Б. Хмельницьким був складним і тривалим. Зазвичай виділяють кілька ключових етапів її становлення та реалізації. Перший етап (лютий – вересень 1648 р.) пов’язаний із зародженням ідеї автономії козацького регіону в межах Речі Посполитої. Другий етап (вересень 1648 – серпень 1649 р.) характеризується завершенням формування концепції створення незалежної держави в межах усіх етнічних українських земель і усвідомленням права на спадщину Київської Русі. Третій етап (серпень 1649 – червень 1651 р.) позначився спробами втілення цієї програми незалежної національної держави, які, однак, не дали очікуваного результату через внутрішньополітичні прорахунки гетьмана та зрадницьку позицію Кримського ханства щодо України. Четвертий етап (липень 1651 – березень 1654 р.) відзначився невдачами у збереженні автономії козацької України в складі Речі Посполитої та завершився укладенням угоди з Росією про перехід під протекторат московського царя [65, с. 180].

Відомо, що на початку національно-визвольної революції Б. Хмельницький не ставив за мету створення незалежної української держави. Проте в ході боротьби, коли до козаків приєдналися широкі верстви населення, а значні території України були звільнені від ворога, його політичні погляди еволюціонували: спершу він обстоював ідею автономії у складі Речі Посполитої, а згодом – повної державної незалежності. Вперше таку позицію було офіційно висловлено в лютому 1649 р. під час переговорів із польськими комісарами в Переяславі. Перебування в Києві наприкінці 1648 – на початку 1649 р., спілкування з духовенством, представниками іноземних держав і інтелігенцією, а також власний аналіз політичної ситуації сприяли формуванню основ державницької програми гетьмана. Вона ґрунтувалася на таких принципах: визнання права українського народу на створення власної держави в межах етнічного розселення; незалежність цієї держави від польської влади; ідея соборності українських земель; спадкоємність традицій Київської Русі в новій державі [64, с. 160].

Водночас малоймовірно, що Б. Хмельницький справді розраховував домогтися від Речі Посполитої надання автономії українським землям. Польські ж комісари, у свою чергу, психологічно не були готові сприйняти принципово нову політичну стратегію гетьмана щодо майбутнього козацької України.

Якими ж рисами характеризувалися державотворчі ідеї Б. Хмельницького стосовно створюваної ним Української козацької держави? Передусім було чітко сформульовано принцип соборності Української держави. Ідеологія та практика Національної революції під проводом Б. Хмельницького переконливо свідчать, що йшлося не просто про створення держави, а саме про державу етнічну (національну) [67]. Зокрема, в Універсалі 1648 р., зверненому до українського народу, який проголосив Б. Хмельницький як «великий гетьман Війська Запорізького» разом із «усім божим Військом Запорізьким», зазначалося: «… Ми зазнали чимало шкоди і кривд від ляхів і різних панів, які порушили наші права і зневажили наше

Військо Запорізьке, через що Україна наша і слава і божі доми мало не загинули, і святі місця і тіла святих… проливається кров батьків наших, матерів, братів, сестер, духовних отців і невинних діточок, над якими висіла жорстока шабля ляхів і тепер на них упала; і знову чути плачі, крики, ламання рук, рвання волосся (мати дитину, батько сина, син батька) – це ридання всієї України голосами пробиває небо, прохаючи помсти від господа Бога, – ось чому хочу я шаблею знищити цього неприятеля, пробиваючись за ним до Вісли» [10, с. 242].

Таким чином, гетьман розумів поняття «Україна» та «український» передусім у етнічному сенсі, уявляючи країну як єдність усіх її етнічних земель і всього українського народу. Варто підкреслити, що ще задовго до цих подій частина українців уже усвідомлювала себе окремим народом. Так, відомий мислитель XVI ст. Станіслав Оріховський-Роксолан, який мав авторитет у Європі завдяки своїй освіченості та патріотизму, визначав своє походження словами: «Я русин [українець] і охоче це проголошую. Моя Вітчизна Русь, що простягається над рікою Тиром, яку називають Дністром, біля підніжжя Карпатських гір…». Усвідомлюючи власну ідентичність, він також зазначав: «Gente Ruthenus, natione Polonus», тобто «мій народ – український, нація – польська» [4, с. 104].

Отже, українська політична та філософська думка ще до доби Богдана Хмельницького формувала ідеї, які не лише випереджали свій час, але й залишаються актуальними сьогодні, особливо в контексті державотворчих процесів і становлення повноцінної політичної еліти.

Було чітко сформульовано ідею незалежності новоствореної держави від польського короля. Це простежується у політичній доктрині самих повсталих і було зрозумілим для сучасних їм політичних діячів. Так, польський магнат Микола Потоцький уже на початку березня 1648 р. зазначав, що козаки «прагнуть необмежено панувати в Україні, укладати угоди з іноземними монархами та чинити все на власний розсуд» [67].

Для Б. Хмельницького ідея незалежності Козацької держави була тісно пов'язана з ідеєю її соборності. Саме поєднання прагнення до територіальної єдності, політичної самостійності та етнічної державності становило основу його політичних поглядів. Восени 1648 р., після серії успішних перемог над польськими військами, Хмельницький у листі до турецького султана Мухамеда писав: «А нам господь бог … за наші кривди дозволив взяти під владу більшу половину польського королівства, Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля з усією Руссю аж по Віслу» [6, с. 196]. В іншому висловлюванні він наголошував: «Виб'ю з лядської неволі народ весь руський … тепер досить достатку в землі і в князівстві своїм по Львів, Холм, Галич. А ставши на Віслі, скажу далі ляхам: сидіте, мовчіте ляхи» [4, с. 97].

У лютому 1649 р. під час переговорів у Переяславі з польськими комісарами гетьман заявляв: «Бог дав мені, що я є одновладцем і самодержцем руським … лядська земля згине, а Русь ще в цьому році панувати буде»… «Нас Бог від них (Польщі і Литви) увільнив – короля ми не обирали і не коронували і хреста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не присилали, і ми волею божою цим від них стали вільні» [4, с. 236]. Як слушно зауважено, у цих переговорах гетьман виступав уже не як керівник повстання, а як повноправний правитель України [18, с. 20].

У процесі звільнення українських земель від польського панування нова Українська держава, що швидко формувалася, набувала характерних ознак державності: створювалися органи публічної влади, відокремлені від населення й наділені функціями управління на визначеній території; окреслювалися державні кордони; формувалося населення як піддані цієї держави; запроваджувалася система податків для утримання владних структур; організовувалися збройні сили, основу яких становили реєстрові та запорозькі козаки, побудовані за принципами Запорозької Січі. Козацька держава мала також власну символіку – малиновий прапор і герб із зображенням козака з мушкетом [64, с. 163].

Варто підкреслити, що населення визволених українських земель визнавало нову владу. Уже в червні 1648 р. на загальній козацькій раді під проводом гетьмана було ухвалено статут «Про устрій Війська Запорізького» [4, с. 234], який чітко регламентував організацію та повноваження органів публічної влади на звільнених територіях. Саме Військо Запорізьке стало офіційною назвою Козацької держави.

У період Хмельниччини територія цієї держави охоплювала близько 200 тис. кв. км, а чисельність населення перевищувала 3 млн осіб. Відповідно до умов Зборівського договору до її складу входили землі Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств, а столицею було місто Чигирин. Адміністративно-територіальний устрій Війська Запорізького базувався на військовій організації – поділі на полки та сотні, що забезпечувало можливість швидкої мобілізації населення в умовах воєнної загрози [63, с. 35-36].

У 1649 р. існувало 16 полків, а вже в 1650 р. їх кількість зросла до 20. Цьому поділу відповідала й система органів влади, сформована за зразком управління Запорозької Січі. Формально найвищим органом залишалася Військова (Генеральна) рада, однак із метою зміцнення гетьманської влади Б. Хмельницький частіше скликав старшинську раду, яка згодом зосередила у своїх руках основні владні повноваження [27, с. 164].

Очільником держави був гетьман, який керував урядом і адміністрацією, виконував функції головнокомандувача, скликав ради, відповідав за фінанси та зовнішню політику, а також видавав універсали – нормативно-правові акти загальнообов’язкового характеру. Польський король визнавав гетьмана як главу України. Зокрема, 19 лютого 1649 р. під час загальної козацької ради в Переяславі посли Яна-Казимира передали Хмельницькому гетьманські клейноди – булаву та бунчук – разом із привілеями і цінними дарами. Крім того, подарунки надходили від московського царя та з Англії від Олівера Кромвеля, що свідчило про

початок міжнародного визнання як Української держави, так і її лідера [33, с. 88].

Система органів влади мала трирівневу структуру: генеральний, полковий і сотенний рівні. Найвища влада належала генеральному урядові, до складу якого входили гетьман і генеральна старшина. На місцях функціонували полкові та сотенні адміністрації. У великих містах управління здійснювали магістрати, а в менших, але привілейованих, — отамани. Найвищою судовою інстанцією був Генеральний військовий суд при гетьмані [49].

Водночас слід наголосити, що розвиток української державності безпосередньо залежав від воєнних успіхів козацького війська. Після подій весни 1649 р. під Зборовом польській стороні вдалося досягти домовленості з кримським ханом, який відвів свої сили та змусив Б. Хмельницького піти на угоду з польським королем. У серпні 1649 р. було проголошено «Декларацію його королівської милості війську Запорізькому…», відому як Зборівський договір [43, с. 96].

Відповідно до Зборівського договору, як уже зазначалося, українська державність фактично визнавалася в межах трьох воєводств – Київського, Чернігівського та Брацлавського. Реєстр Війська Запорізького встановлювався на рівні 40 тис. осіб, а всі попередні козацькі права й вольності підтверджувалися. На території, підконтрольній козакам, заборонялося перебування коронного війська. Усі державні посади в Україні мали обіймати лише представники православної віри. Питання щодо Берестейської унії передавалося на розгляд польського сейму. Київський митрополит отримував місце в сенаті, а єзуїтам заборонялося проживати в українських містах. Учасникам повстання гарантувалася повна амністія. Важливою складовою угоди була також королівська грамота-привілей, видана наприкінці серпня, яка підтверджувала права і привілеї козацтва [66].

Нестійкість миру з Польщею змушувала Б. Хмельницького шукати союзників серед інших держав – Росії, Молдавії, Угорщини та Криму [25, с.

48]. Під час битви під Берестечком (28–30 червня 1651 р.) татарське військо знову залишило поле бою, що зробило поразку українських сил неминучою. Згодом, 18 вересня 1651 р., поблизу Білої Церкви було укладено Білоцерківський мирний договір між Військом Запорізьким і Річчю Посполитою [4, с. 534-536].

Згідно з умовами Білоцерківського договору, Україна залишалася під владою Речі Посполитої; польська шляхта повертала свої маєтки у Брацлавському та Чернігівському воєводствах; територія, підвладна Б. Хмельницькому, обмежувалася лише Київським воєводством; чисельність реєстрового козацького війська скорочувалася з 40 до 20 тис. осіб; Україна втрачала право на самостійну зовнішню політику та повинна була розірвати союз із Кримським ханством. Водночас Б. Хмельницький використав цей договір як можливість підготувати новий військовий виступ проти Речі Посполитої [17]. Уже в травні 1652 р. неподалік села Батіг відбулася битва, у якій польське військо було розгромлене.

Упродовж 1652–1654 рр. Україна фактично й юридично діяла як повністю суверенна держава, що «не визнавала над собою іншої влади, крім влади свого гетьмана». У грудні 1653 р. козацьке військо оточило польські сили під Жванцем, однак їх знову врятувала допомога татар, які уклали з поляками сепаратний Кам’янецький договір. Ця угода не передбачала існування козацької України й відкривала можливість для повторної окупації її території польськими військами [7, с. 86-88]. Усвідомлення безперспективності збереження української державності навіть у формі автономії в складі Речі Посполитої змусило Б. Хмельницького звернутися до протекторату Московської держави.

Згідно з «Березневими статтями», Військо Запорізьке як держава зберігало республіканську форму правління, адміністративно-територіальний устрій, нову систему соціально-економічних відносин і повну самостійність у внутрішній політиці. Водночас окремі положення обмежували її суверенітет:

зокрема, збір податків здійснювався під контролем російської сторони, а також заборонялися дипломатичні контакти з Варшавою та Стамбулом [72].

Створену Українську державу Б. Хмельницький розглядав як спадкоємицю Київської Русі. Зокрема, під час переговорів із представниками Речі Посполитої він погоджувався на укладення миру лише за умови визнання незалежності козацької України в межах тих територій, «якими володіли благочестиві великі князі» [67]. Таким чином, гетьман свідомо підкреслював спадкоємність Козацької держави щодо кордонів, традицій і культурної спадщини Київської Русі, обстоюючи історичний зв'язок між козацькою державністю та державністю княжої доби.

Як державний діяч, Б. Хмельницький усвідомлював, що нова держава, побудована на інших засадах, потребує власної правової системи та розвитку національного права. З цією метою здійснювалися такі кроки:

– на визволених українських землях було скасовано більшість джерел права Речі Посполитої;

– відновлювалася дія норм звичаєвого права — «стародавніх прав і вольностей», які регулювали значну частину публічних і приватних правовідносин між різними соціальними верствами;

– у більшості українських міст зберігалося право на самоврядування, а «Березневі статті» 1654 р. гарантували збереження Магдебурзького права та інших привілеїв [16];

– в адміністративній і судовій діяльності широко застосовувалися прецеденти;

– церковне право, як складова звичаєвого, регулювало поведінку духовенства та частини мирян;

– «козацьке право», що включало норми звичаєвого права, доповнювалося новими джерелами, зокрема рішеннями генеральних рад і гетьманськими універсалами;

– міжнародно-правовий статус України визначався договорами з Кримським ханством (1648 р.), Османською імперією (1648 р., 1654 р.),

Річчю Посполитою (Зборівський договір 1649 р., Білоцерківський договір 1651 р.), Молдавією (1654 р.), а також угодами з московським царем і боярською думою («Березневі статті» 1654 р.), які, зокрема, підтверджували недоторканність правового устрою Війська Запорозького;

– замість ліквідованої польської судової системи була створена власна судова структура, що включала Генеральний суд, а також полкові, сотенні й громадські (сільські) суди. Генеральний суд, який спочатку виконував функції суду першої інстанції у важливих справах, згодом став вищою апеляційною та наглядовою інстанцією;

– судочинство здійснювалося на основі звичаєвого права, із можливістю оскарження рішень у вищих судових інстанціях. Судові засідання були відкритими, за винятком випадків, пов'язаних із військовою або державною таємницею [19, с. 13-14].

Отже, разом із розбудовою Української національної держави формувалася й нова національна правова система, яка проіснувала до XIX ст. У процесі розгортання Національно-визвольної боротьби на українських землях відбувалося повне руйнування політичної системи Речі Посполитої, натомість постала нова українська держава з принципово відмінними політичними та соціальними інститутами.

Засновником і першим очільником цієї держави став провідник Національно-визвольних змагань Б. Хмельницький, світогляд якого поступово трансформувався – від ідеї козацької автономії до концепції створення незалежної суверенної української держави. Саме реалізацію цієї ідеї він і його соратники прагнули втілити на практиці.

Нове державне утворення, організоване за зразком Запорозької Січі, з самого початку набувало рис повноцінної державності. Його напіввійськовий характер відображала й офіційна назва — Військо Запорізьке. Основними пріоритетами державницької програми Б. Хмельницького були захист національних інтересів українського народу, забезпечення територіальної та

політичної цілісності, а також консолідація влади й суспільства – принципи, що залишаються актуальними і в сучасних умовах.

До ключових особливостей державотворчої діяльності Хмельницького належало прагнення створити незалежну національну державу в межах етнічного розселення українців, яка розглядалася як спадкоємиця кордонів, традицій і культурної спадщини Київської Русі, а також підкреслювався історичний зв’язок між козацькою державністю та державністю княжої доби.

Процеси державотворення супроводжувалися формуванням власної правової системи: більшість норм права Речі Посполитої на визволених територіях було скасовано, натомість активно розвивалося національне право. Незважаючи на відносно нетривалий період існування козацької державності, ідеї соборності та незалежності, які намагався реалізувати Б. Хмельницький, глибоко закорінилися в національній свідомості українського народу й передавалися наступним поколінням. Кожне з них по-своєму намагалося втілити ці ідеали. Сучасні події лише підтверджують обґрунтованість і справедливість прагнення українців до державної незалежності та самостійного розвитку.

РОЗДІЛ 3
МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ТЕМИ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

3.1. Місце теми в чинних навчальних програмах та підручниках з історії України

Тема «Формування державницької ідеї у добу Б. Хмельницького» у чинних навчальних програмах закладів загальної середньої освіти представлена не як окрема ізольована тема, а як складова ширшого змістового блоку з історії України середини XVII ст., насамперед у курсі 8 класу.

Відповідно до чинної навчальної програми МОН України (2022) [2], курс історії України у 8 класі охоплює період раннього Нового часу, зокрема: українські землі у складі Речі Посполитої; виникнення та розвиток козацтва; Національно-визвольну війну середини XVII ст.; становлення та розвиток Козацької держави (Гетьманщини). Саме в межах цих розділів і розкривається формування державницької ідеї.

У програмі тема реалізується через вивчення таких ключових питань, як передумови та початок Національно-визвольної війни; діяльність Б. Хмельницького як політичного лідера; формування органів влади Війська Запорозького; адміністративно-територіальний устрій Гетьманщини; зовнішня політика та міжнародні договори; еволюція ідеї автономії до ідеї державності. Таким чином, державницька ідея розглядається як результат історичного процесу, поєднання політичної практики і світоглядних уявлень, складова формування української національної ідентичності [2].

Сучасна програма орієнтована не лише на засвоєння фактів, а на формування компетентностей. Зокрема, під час вивчення теми передбачається розвиток історичної компетентності (аналіз подій

Хмельниччини), громадянської компетентності (усвідомлення ідеї державності), критичного мислення (робота з джерелами, оцінка політики гетьмана). Програма передбачає використання різних видів діяльності, таких як аналіз історичних документів. робота з картою, обговорення дискусійних питань [3].

У цьому контексті тема виконує такі функції: 1) Громадянську компетентність (усвідомлення витоків української державності; формування історичної пам'яті; розуміння тяглості державотворчих процесів. 2. Критичне мислення (аналіз різних оцінок діяльності Хмельницького; співставлення альтернатив (наприклад, союз із Московією, Османською імперією тощо). 3. Ідентифікаційна функція (програма прямо орієнтована на виховання патріота, носія національних цінностей). Таким чином, державницька ідея виступає ядром національно-історичної ідентичності [2].

Очікувані результати навчання включають уміння учнів пояснювати причини та наслідки Національно-визвольної війни, характеризувати діяльність Б. Хмельницького, визначати ознаки української козацької держави, оцінювати значення Гетьманщини для розвитку української державності. Таким чином, державницька ідея подається як ключове узагальнення теми.

У рамках Нової української школи спостерігаються такі тенденції як інтеграція політичної, соціальної та культурної історії, акцент на діяльності історичних особистостей, використання джерел як основи навчання, проблемно-хронологічний підхід до викладу матеріалу. Це дозволяє розглядати державницьку ідею не лише як факт, а як процес формування політичного мислення [8].

Отже, у чинних навчальних програмах тема формування державницької ідеї у добу Б. Хмельницького займає важливе місце в курсі історії України 8 класу. Вона інтегрована у вивчення Національно-визвольної війни та становлення Гетьманщини й подається через компетентнісний

підхід, що спрямований на формування в учнів цілісного уявлення про витоки української державності.

У чинних модельних програмах НУШ (7–9 класи), затверджених МОН, період Національно-визвольної війни середини XVII ст. є центральним змістовим блоком курсу 8 класу. У межах цього блоку розглядаються постать Б. Хмельницького, перебіг війни, утворення козацької держави (Гетьманщини), внутрішня та зовнішня політика, міжнародні відносини.

У програмах НУШ тема реалізується через такі змістові лінії:

1. Державотворчий процес – здобувачі освіти мають зрозуміти виникнення козацької держави; пояснювати функціонування її інститутів (гетьман, старшина, адміністрація); аналізувати територіальну організацію. Це безпосередньо відображає формування державницької ідеї як практичного політичного проєкту.

2. Політична діяльність Б. Хмельницького – в програмах передбачається аналіз зовнішньої політики (союзи, договори); оцінювання політичних рішень гетьмана; дискусії щодо стратегічного курсу держави. Тут державницька ідея подається як свідомий політичний вибір еліти.

3. Інтерпретаційний компонент (важливо для НУШ). Здобувачі освіти працюють із джерелами, беруть участь у дебатах, формують власні оцінки історичних подій. Отже, державницька ідея подається не як догма, а як предмет історичної інтерпретації [12, с. 13].

У дидактичному відношенні у сучасних програмах (на відміну від старих) у розкритті теми відсутня суто «героїко-наративна» подача; акцент зміщено з подій – на процеси і явища; більше уваги до альтернатив розвитку, суперечливості політики Б. Хмельницького, міжнародного контексту. Тобто державницька ідея розглядається не як завершений результат, а як процес становлення з внутрішніми протиріччями [45].

Загалом, місце теми можна визначити так: 1. За значущістю – одна з центральних у курсі історії України 8 класу. 2. За функціональністю – концептуальна (пояснює походження української державності). 3. За

способом подачі – інтегрована (через низку підтем, а не окремий блок). 4. За освітньою роллю – лючова для формування громадянської та історичної компетентності [45].

Отже, у чинних навчальних програмах тема формування державницької ідеї у добу Б. Хмельницького не існує як ізольована тема, але є змістовим ядром розділу про Національно-визвольну війну і виконує системоутворюючу роль у формуванні історичного світогляду учнів. Фактично, через цю тему учні вперше знайомляться з ідеєю української державності, її політичними витоками, і складністю її реалізації. Хоча формулювання «державницька ідея» не завжди винесене в назву теми, зміст програм прямо передбачає її розкриття через поняття державотворення.

Тема «Формування державницької ідеї у добу Б. Хмельницького» у сучасних шкільних підручниках з історії України (передусім для 8 класу) подається системно, багатовимірно та у відповідності до компетентнісної парадигми Нової української школи. Формування державницької ідеї визначається як ключовий етап становлення української політичної традиції та національної державності. Сучасна історіографія відійшла від спрощених радянських трактувань і розглядає ці процеси значно глибше та багатовимірно.

Передусім підкреслюється, що під час національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького відбулося не лише повстання проти влади Річ Посполита, а й активне формування власної державної моделі – Гетьманщина. Учні знайомляться з тим, що ця держава мала свої органи влади, адміністрацію, фінанси, судочинство та військо.

У сучасних підручниках, зокрема авторів В. Власова, Г. Хлібовської, О. Пометун та ін. [22; 51; 69; 74], тема розглядається в межах розділів: Національно-визвольна війна середини XVII ст.; постання Української козацької держави (Гетьманщини). Підручники відповідають державним стандартам і навчальним програмам, забезпечуючи систематизований виклад матеріалу для учнів.

Сучасні підручники наголошують на кількох важливих аспектах:

1. Еволюція політичної мети. Спочатку, за підручниками, метою було відновлення прав козацтва та православної шляхти в межах Речі Посполитої. Проте вже згодом політика Б. Хмельницького еволюціонує до ідеї створення автономної, а фактично незалежної держави.

2. Інституційне оформлення держави. Розглядається система влади: гетьман як глава держави, Генеральна старшина, полково-сотенний устрій. Це подається як рання форма української державності, що мала ознаки суверенітету.

3. Зовнішньополітичний чинник. Особлива увага приділяється дипломатії – союзам із Кримським ханством, Московським царством та іншими державами. У цьому контексті аналізується Переяславська рада як складний і дискусійний крок, а не однозначне «возз'єднання», як це трактувалося раніше.

4. Державницька ідея як процес. Сучасні підручники підкреслюють, що державницька ідея не була чітко сформульованою з самого початку – вона формувалася поступово під впливом військових, соціальних і міжнародних обставин. Підкреслюється, що Гетьманщина мала територію, адміністрацію, військо, фінанси, зовнішню політику.

5. Роль особистості. В аналізованих нами підручниках Б. Хмельницький подається як не лише військовий лідер, а й державний діяч і дипломат, який заклав основи української політичної традиції ранньомодерної доби, узагальнивши попередній державотворчий досвід. Його діяльність аналізується через військові кампанії, укладення міжнародних договорів, організацію системи влади.

Водночас сучасні підручники часто пропонують учням різні історичні інтерпретації, розвиваючи критичне мислення: чи була Гетьманщина повноцінною державою, чи лише автономією; чи був союз із Московією вимушеним кроком тощо. У підсумку, у сучасному навчальному дискурсі доба Хмельницького розглядається як момент зародження української

державницької ідеї, яка згодом стане основою для наступних етапів боротьби за незалежність.

6. Багатофакторність державотворення. Підручники висвітлюють державницьку ідею як комплексне явище, що включає політичний чинник (створення інститутів влади); соціальний (роль козацтва та селянства); релігійний (захист православ'я); міжнародний (система союзів і договорів).

7. Робота з історичними джерелами. Суттєвою особливістю сучасних підручників є активне використання джерел, а саме уривків універсалів Б. Хмельницького, літописних свідчень, текстів договорів. Здобувачам освіти пропонуються завдання проаналізувати документ, визначити позицію автора, зробити висновки щодо державницької ідеї. Це відповідає компетентнісному підходу та орієнтації на розвиток критичного мислення.

8. Методичний апарат, візуалізація та цифровий компонент підручників. Сучасні підручники (особливо НУШ) відзначаються оновленим методичним інструментарієм: проблемні запитання («Чи можна вважати Гетьманщину державою?»); практичні завдання; історичні дискусії; інтерактивні вправи. Наприклад, нові підручники орієнтовані на активне залучення учнів і формування історичної ідентичності. У них широко використовуються карти воєнних дій; схеми органів влади; ілюстрації; QR-коди з додатковими матеріалами. Це сприяє кращому розумінню складних процесів державотворення [13, с. 22-23].

Отже, у сучасних шкільних підручниках тема формування державницької ідеї у добу Б. Хмельницького подається комплексно, на основі поєднання фактологічного матеріалу, історичних джерел і компетентнісно орієнтованих завдань. Вона розглядається не лише як історичний сюжет, а як важливий елемент формування громадянської свідомості та розуміння витоків української державності.

3.2. Форми, методи та засоби вивчення державницької ідеї доби Хмельниччини

Методика вивчення теми «Формування державницької ідеї у добу Богдана Хмельницького» в школі належить до складних історико-методичних питань, оскільки поєднує політичну історію, понятійне мислення (державність, автономія, суверенітет) і роботу з джерелами. Зокрема, ця тема має кілька рівнів складності: концептуальний рівень: учні мають розуміти, що таке державницька ідея (а не просто перелік подій); причинно-наслідковий рівень: чому національна революція 1648–1657 рр. привела до спроб державотворення; оцінювальний рівень: різні історичні інтерпретації (автономія vs. незалежність); персоналістичний аспект: роль Б. Хмельницького як лідера і політичного стратега [29, с. 255]. Тому проста лекція є недостатньою.

Що стосується традиційної методики, то у шкільній практиці часто використовуються розповідь учителя, робота з підручником, запам’ятовування дат і подій, аналіз угод та договорів у спрощеній формі. Проблеми такого підходу полягають у тому, що учні засвоюють факти, але не ідею державотворення, формується «подієва історія», а не аналітичне мислення, Б. Хмельницький сприймається як «герой війни», а не як політичний діяч.

Тому сучасна ефективна методика має базуватися на компетентностях. Зокрема, для досягнення історико-пізнавальної компетентності здобувачі освіти мають працювати з історичними джерелами (універсали, угоди, літописи), порівнювати інтерпретації подій. Аналітична компетентність – це вміння визначати причини формування державницької ідеї, відрізняти «автономію», «протекторат», «незалежність». Критичне мислення, наприклад, це оцінювати Переяславську угоду з різних позицій, аналізувати, чи була це втрата чи форма державного проекту [50, с. 23; 76, с. 194].

До ефективних методичних прийомів у вивченні теми відносимо й проблемне навчання, яке реалізується через постановку запитань: Чи існувала українська держава за Хмельницького? Якою була мета козацької еліти: автономія чи незалежність? Це стимулює обговорення, а не відтворення тексту [52]. Працюючи з історичними джерелами доцільно використовувати тести Зборівського договору (1649 р.), Білоцерківського договору (1651 р.), Переяславських домовленостей (1654 р.), універсалів Б. Хмельницького. Здобувачі освіти можуть виділяти ключові ідеї, порівнювати політичні вимоги

Використання інтерактивних методів при вивченні теми є методично обґрунтованим і особливо ефективним, оскільки тема вимагає не лише запам’ятовування фактів, а й розуміння політичних процесів, інтерпретацій та історичних альтернатив [75, с. 87]. Інтерактивні методи є доцільними саме для цієї теми, адже вона має високий рівень абстракції: «державницька ідея» – поняття, яке учні не можуть засвоїти механічно, існує кілька історичних інтерпретацій (державність / автономія / протекторат), події мають складну дипломатичну природу (переговори, договори, союзи). Тому інтерактивні методи потрібні для активного осмислення, моделювання історичних ситуацій, розвитку аргументації

До основних інтерактивних методів належить дискусія. Метод історичної дискусії (дебатів) є одним із найефективніших прийомів активного навчання при опрацюванні цієї теми [73], оскільки вона має дискусійний характер і передбачає різні історичні інтерпретації процесів державотворення середини XVII ст. Використання дебатів дозволяє перейти від репродуктивного засвоєння матеріалу до його осмислення; сформувати в учнів уміння аргументувати власну позицію; розвивати критичне мислення та навички історичної інтерпретації; усвідомити багатоваріантність історичного процесу. Тема державницької ідеї в добу Б. Хмельницького є суперечливою, адже існують різні підходи і саме ця багатоперспективність створює основу для навчальної дискусії. При цьому темами для дебатів

можуть бути: «Чи можна вважати Гетьманщину українською державою?», «Богдан Хмельницький – державотворець чи лідер визвольної війни?», «Переяславська угода 1654 року: союз рівних чи втрата суверенітету?», «Чи існувала реальна можливість повної незалежності України у XVII ст.?»

Учитель у цьому методі виконує функції модератора дискусії, координатора роботи груп, консультанта щодо джерельної бази, гаранта наукової коректності висновків [73]. Застосування методу дебатів сприяє глибшому розумінню процесів українського державотворення, формуванню уміння працювати з історичними джерелами, розвитку навичок логічного мислення та аргументації, усвідомленню складності історичних оцінок. Загалом, метод історичної дискусії є особливо ефективним у межах вивчення теми про формування державницької ідеї за Б. Хмельницького, оскільки дозволяє учням не лише засвоїти факти, а й навчитися аналізувати історичні процеси з різних точок зору та формувати власну обґрунтовану позицію.

Досить ефективними при вивченні теми будуть рольова гра та аналіз історичних документів у групах. Так, в ході рольової гри «Гетьманська рада» здобувачі освіти отримують ролі: Б. Хмельницький, козацька старшина, польські представники, московські посли, кримський хан (умовно). Завдання – ухвалити рішення щодо союзу або війни. Переваги такого уроку – занурення в історичний контекст, розуміння інтересів різних сторін, розвиток емпатії до історичних акторів. Під час аналізу історичних документів у групах учні працюють із договорами, укладеними Б. Хмельницьким. Групи аналізують різні документи, заповнюють таблицю: «права – обмеження – наслідки». В результаті відбувається формування джерельної компетентності та розуміння еволюції політичного статусу Гетьманщини.

Робота з історичним портретом може будуватися на вивченні одягу, головного убору, взуття, зачісок, що у свою чергу характеризує час, традиції, стиль. Аналізуючи портрет однієї особи потрібно залучати альтернативні зображення. Портрети писалися художниками, герої яких могли бути їм симпатичні, байдужі, неприємні, можливо, навіть ненависні. Крім того,

багато портретів писалися за замовленням, отже, художники повинні були задовольняти примхи замовників. Із цієї та інших причин ми спостерігаємо різноманіття зображень одних і тих же осіб, але різними художниками. Завдання учнів при роботі з портретами можуть бути наступними: виявити схожі риси обличчя; співвіднести зображення особи на різних портретах з їх описами в підручнику і навчальних посібниках, визначити, який з портретів понад усе відповідає історичній дійсності. Наприклад, попри те, що до сьогодні збереглося понад півсотні портретів Б. Хмельницького (а може, саме тому), інколи важно зрозуміти, якою ж насправді була зовнішністъ гетъмана. Проте можна стверджувати, що найбільш точно її відтворив на своїй гравюрі гданський майстер Гондіус, адже робив він її за життя Б. Хмельницького. Таким чином, можемо уявити собі зовнішність гетьмана – тонкі брови на стомленому обличчі підкреслюють відкритий і водночас владний погляд темних очей. Високе чоло, трохи задовгий ніс, закручені донизу вуса, міцно стулені тонкі губи, не важке, але круто зрізане підборіддя. До опису можна долучити спогади людей, які знали людину, зображену на портреті. Цікавим з цієї точки зору, є те, як сприймав зовнішність Б. Хмельницького Павло Алеппський, який явно симпатизував гетьману: «Всякий, хто побачить його, дивом здивується і скаже: «Так ось він, цей Хмель, слава та ім’я якого рознеслися по всьому світу». Як нам переказували, у франкських землях складали в похвалу йому поеми та оди на його походи, його війни з ворогами віри і його завоювання. Хай зовнішність його непоказна, але з ним Бог – а це велике діло ... Який контраст, Хмелю, між твоїм (гучним) ім’ям і діяннями і твоїм зовнішнім виглядом» [77, с. 140].

Одним зі способів досягнення навчальної мети є використання навчальних презентацій, які в умовах сучасного розвитку інформаційних технологій є одним із найефективніших засобів подання та засвоєння навчального матеріалу. Мультимедійні презентації дають змогу творчо організувати навчальний процес, урізноманітнити форми подачі інформації, поєднувати різні види й методи навчальної діяльності, що сприяє досягненню

високих результатів за умови оптимальних витрат навчального часу. Для створення мультимедійної презентації вчитель може використовувати як загальновідомий програмний інструмент Microsoft PowerPoint, так і спеціалізовані редактори, зокрема Macromedia Flash, Picasa та інші. Зокрема, програма Picasa (Google, Inc.) дає змогу зручно добирати статичні й динамічні зображення з Інтернету, оперативно створювати слайд-шоу або навчальні відеофільми, додавати текстові й аудіокоментарі до матеріалів, а також формувати колажі зі світлин [21].

Наприклад, тему бойових дій під час визвольної війни, доцільно представити у вигляді мультимедійної презентації. Використовуючи електронні карти, можна наочно продемонструвати напрями походів українського війська, ключові місця битв і схеми бойового розташування сил. Додатково ефективним буде включення коротких відеофрагментів із художніх фільмів. Так, під час розгляду битви під Берестечком можна використати уривок із фільму «Богдан Хмельницький». Хоча такі матеріали потребують критичного ставлення, вони сприяють створенню емоційної атмосфери епохи та кращому її сприйняттю. Крім того, під час вивчення історії повсякденного життя використання подібних відеофрагментів дає можливість доповнити урок візуальними реконструкціями побуту людей – у праці, навчанні та відпочинку, що робить навчальний матеріал більш наочним і змістовним.

Досить ефективними і сучасними вважаємо використання цифрових інструментів – учительських блогів, вебквестів і QR-кодів при вивченні теми. Вони сприяють активізації пізнавальної діяльності учнів, розвитку дослідницьких навичок і формуванню історичного мислення. Зокрема, учительський блог виступає як цифрова освітня платформа, де розміщується навчальний контент. До можливостей його використання належить публікація конспектів уроків і додаткових матеріалів; розміщення історичних джерел (універсали, договори, карти); подання відео- та мультимедійних ресурсів; організація обговорень у коментарях. Педагогічний ефект такого

методу передбачає розширення навчального простору за межі уроку, формування самостійної роботи учнів, розвиток уміння працювати з онлайн-інформацією.

Вебквести – це проблемне завдання, що виконується учнями з використанням інтернет-ресурсів. Наприклад, учні отримують завдання: «Дослідити, чи можна вважати Гетьманщину державою за часів Богдана Хмельницького». Структура вебквесту: вступ (історична проблема); завдання (питання для дослідження); ресурси (посилання на джерела); рольова діяльність (групи дослідників); підсумок (презентація результатів). QR-коди дозволяють швидко переходити до цифрових матеріалів через мобільні пристрої. Варіанти використання – посилання на історичні карти (територія Гетьманщини); відеофрагменти про події Хмельниччини; тексти історичних документів; інтерактивні тести або завдання. Приклад застосування на уроці: учитель розміщує QR-коди на станціях «історичного маршруту», і учні сканують код, отримують завдання (наприклад, про Зборівський договір), виконують його в групах. У межах теми про формування державницької ідеї ці технології дозволяють візуалізувати політичні процеси XVII ст.; організувати дослідницьку діяльність учнів; моделювати історичні ситуації; забезпечити інтерактивність навчання. Тому, використання учительських блогів, вебквестів і QR-кодів у процесі вивчення теми «Формування державницької ідеї у добу Богдана Хмельницького» значно підвищує ефективність навчання. Вони сприяють переходу від традиційного викладання до інтерактивного, дослідницького та особистісно орієнтованого навчального процесу, формуючи в учнів уміння аналізувати історичні події та працювати з цифровими джерелами інформації [73].

Загалом, переваги інтерактивних методів у цій темі є незаперечними. Це перш за все підвищення мотивації учнів, глибше розуміння поняття «державність», розвиток історичного мислення, а не механічної пам’яті. У плані формування компетентностей – це комунікативна компетентність

(дискусії), громадянська компетентність (розуміння державотворення), критичне мислення (аналіз різних позицій)

Проте, інтерактивні методи потребують більше часу, ніж лекція, існує ризик так званого «спрощення історії» – здобувачі освіти можуть звести складні процеси до «хороших/поганих сторін». До того ж без базових знань інтерактив перетворюється на гру без змісту. Тому, щоб інтерактивні методи працювали, необхідно попереднє коротке пояснення вчителя (контекст), чіткі інструкції для груп, використання джерел як основи аргументації, підсумкове узагальнення (рефлексія). Загалом, інтерактивні методи є одним із найефективніших способів вивчення теми про формування державницької ідеї в добу Б. Хмельницького, оскільки дозволяють перейти від простого запам’ятовування подій до моделювання історичного мислення, аналізу альтернатив і розуміння складності процесу українського державотворення.

Отже, вивчення теми «Формування державницької ідеї у добу Б. Хмельницького» потребує комплексного методичного підходу, оскільки вона поєднує складні політичні процеси, понятійний апарат і різні історичні інтерпретації. Традиційні методи навчання забезпечують засвоєння фактичного матеріалу, однак не формують у повному обсязі аналітичного мислення та розуміння сутності державотворчих процесів. Натомість сучасний компетентнісний підхід, що передбачає використання інтерактивних, проблемно-пошукових і цифрових технологій, значно підвищує ефективність навчання. Дискусії, рольові ігри, робота з історичними джерелами, аналіз портретів, мультимедійні презентації, вебквести, блоги та QR-коди сприяють активному залученню учнів до навчального процесу, розвитку критичного мислення, уміння аргументувати власну позицію та працювати з інформаційними ресурсами. Водночас ефективність інтерактивних методів залежить від їх продуманого поєднання з базовими знаннями та чіткою організацією навчальної діяльності. Лише за умови методично виваженого підходу можливе уникнення поверхового

сприйняття матеріалу та забезпечення глибокого розуміння історичних процесів.

ВИСНОВКИ

Отже, у результаті проведеного дослідження встановлено, що формування державницької ідеї у добу Б. Хмельницького є одним із ключових процесів української історії середини XVII ст., який має визначальне значення для розуміння витоків національної державності. Діяльність Б. Хмельницького, становлення Гетьманщини та розвиток козацьких інституцій влади розглядаються сучасною історичною наукою як етап зародження української ранньомодерної державності, у межах якої поступово формувалася політична ідея власної держави.

Аналізу історіографії, джерельної бази та методології дослідження доводить, що проблема формування державницької ідеї у добу Б. Хмельницького є комплексною, багатовимірною та міждисциплінарною. Вона активно розробляється в сучасній науці з урахуванням історичних, правових, політичних і педагогічних підходів.

Формування української державницької ідеї напередодні Національно-визвольної революції середини XVII ст. було складним і багатофакторним процесом. Воно ґрунтувалося на поєднанні історичних традицій, соціально-економічних змін, політичного становища, розвитку козацтва, національно-релігійних чинників, освітньо-культурних процесів та досвіду попередніх повстань. Вирішальну роль у становленні української державності відіграли історичні традиції, які забезпечили ідейну спадкоємність та легітимність державотворчих прагнень. Водночас козацтво стало безпосереднім носієм цих ідей, сформувавши ефективну військово-політичну організацію та інституційну основу майбутньої держави – Гетьманщини.

Особливе місце в процесі державотворення належить діяльності Б. Хмельницького, який зумів трансформувати козацький рух у повноцінний державницький проєкт. Його політичні погляди еволюціонували від ідеї автономії до концепції незалежної української держави, що ґрунтувалася на

принципах соборності, спадкоємності традицій Київської Русі та захисту прав українського народу. У ході Національно-визвольної війни було створено нову політичну систему з власними органами влади, адміністративно-територіальним устроєм, правовою системою та військовою організацією. Гетьманщина набула ознак ранньомодерної держави та стала важливим етапом у розвитку української державності.

Аналіз чинних навчальних програм і підручників з історії України засвідчив, що зазначена тема не виокремлюється як самостійний розділ, а інтегрується у змістовий блок, присвячений Національно-визвольній війні середини XVII ст. та становленню Козацької держави. У програмах Нової української школи акцент зроблено на процесуальному характері державотворення, багатофакторності історичних подій та необхідності їх критичного осмислення учнями. Державницька ідея подається як результат складної взаємодії політичних, соціальних, військових та міжнародних чинників.

У ході дослідження з’ясовано, що сучасні підручники з історії України реалізують компетентнісний підхід до вивчення теми. Вони орієнтовані не лише на засвоєння фактів, а й на формування в учнів умінь аналізувати історичні джерела, порівнювати різні інтерпретації подій, оцінювати діяльність історичних діячів та формувати власні аргументовані судження. Особлива увага приділяється суперечливості історичного процесу, зокрема різним оцінкам політики Б. Хмельницького та статусу Гетьманщини.

У дослідженні доведено, що ефективне формування розуміння державницької ідеї в учнів закладів загальної середньої освіти значною мірою залежить від методики викладання. Традиційні методи навчання забезпечують засвоєння базових знань, однак не повною мірою сприяють розвитку аналітичного та критичного мислення. Натомість сучасні інтерактивні та компетентнісно орієнтовані технології є більш ефективними, оскільки забезпечують активну участь учнів у навчальному процесі.

У межах дослідження визначено, що найбільш результативними методами вивчення теми є дискусії, дебати, рольові ігри, аналіз історичних документів, робота з історичними картами та портретами, а також використання цифрових освітніх ресурсів (вебквести, мультимедійні презентації, QR-коди, учительські блоги). Їх застосування сприяє розвитку історичного мислення, формуванню громадянської компетентності та підвищенню навчальної мотивації здобувачів освіти.

Встановлено, що важливою умовою ефективності навчання є поєднання інтерактивних методів із чітким науковим контекстом та системною роботою з джерелами. Лише за умови методично виваженого підходу можливе уникнення поверхового сприйняття матеріалу та забезпечення глибокого розуміння учнями складних історичних процесів державотворення.

Отже, у дипломній роботі доведено, що вивчення формування державницької ідеї у добу Б. Хмельницького в закладах загальної середньої освіти є важливим не лише з точки зору історичної освіти, а й як засіб формування національної свідомості та громадянської ідентичності учнів. Реалізація сучасного компетентнісного підходу та впровадження інтерактивних методик навчання забезпечують глибше розуміння історичних процесів і сприяють формуванню цілісного уявлення про витоки української державності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Джерела

1. Боплан Г. Опис України, кількох провінцій королівства польського, що тягнуться від кордонів московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. URL: http://litopys.org.ua/boplan/opys.htm (дата звернення – 14.03.2026).

2. Всесвітня історія. Історія України. (інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7–9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія. 10–11 класи. Історія України. 10–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ, 2022. URL: https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf (дата звернення 16.05.2026).

3. Державний стандарт базової середньої освіти. URL: https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrainska-shkola-2/derzhavniy-standart-bazovoi-serednoi-osviti (дата звернення: 25.03.2026).

4. Документи Богдана Хмельницького. 1648 – 1657 / Відп. ред. Ф. П. Шевченко; Упорядн. І. Крип’якевич. АН Української РСР. Інститут суспільних наук; Архівне управління при Раді міністрів Української РСР. Київ: Вид. АН УРСР, 1961. 740 с.

5. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Граб’янка. Київ: Дніпро, 2006. 976 с.

6. Історія вчень про право і державу: Хрестоматія / авт.-уклад. Г. Г. Демиденко ; за заг. ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2014. 813 с.

7. Крисаченко В.С. Українознавство: хрестоматія-посібник : у 2-х кн. Кн. 2. Київ : Либідь, 1997. 463 с.

8. Про деякі питання державних стандартів повної загальної середньої освіти. Постанова КМУ від 30 вересня 2020 р. № 898. URL: www.mon.gov.ua (дата звернення: 25.03.2026).

9. Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т.: Навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / За ред. В. Д. Гончаренка. Т. 1. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Київ: «Ін Юре», 2000. 578 с.

10. Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657. Київ: Альтернативи, 1998. 416 с.

2. Література

11. Батулина Ю.С. Основні підсумки політики Богдана Хмельницького. *Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 425-й річниці від дня народження гетьмана. Харків ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2021. С. 7–10.

12. Безена І., Карпань І. Трансформації змісту шкільної історичної освіти: вивчення подій та суспільного розвитку. *Актуальні питання гуманітарних наук.* 2023. Вип. 66. С. 11–16.

13. Безена І. Шкільний підручник з історії: від ідеї до готового продукту. *Наукові записки Центральноукраїнського педагогічного університету ім. В. Винниченка. Серія: Педагогіка.* 2023. №209. С. 20-26.

14. Бєлянінова А. Історичні джерела про Богдана Хмельницького як політика і людину. *Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика викладання.* 2016. № 6-7. С. 22-27.

15. Бибік К.П. Роль Богдана Хмельницького у побудові української державності у XVII столітті. *Молодий вчений.* 2023. №5. С. 1–6.

16. Білас І.Г. Міжнародний історико-правовий аналіз Переяславського договору 1654 р. URL: https://www.google.com/url?journals.iir.kiev.ua/index.JQpuntDQ_T7lb8aV (дата звернення 14.03.2026).

17. Білоцерківський договір 1651 р. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBNBilotserkivskyj_dohovir_1651 (дата звернення 15.03.2026).

18. Брехуненко В. А. Українська держава доби Богдана Хмельницького; Укр. ін-т нац. пам'яті. Київ : [б. в.], 2009. 60 с.

19. Бутова Є.М. Концепції державного устрою під керівництвом Богдана Хмельницького. *Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 425-й річниці від дня народження гетьмана. Харків ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2021. С. 10–15.

20. Васьківська Т. Використання цифрових інструментів для вивчення історії: основи та принципи. *Педагогічна Житомирщина*. № 2(38), 2025. URL: https://imso.zippo.net.ua/wp-content/uploads/2025/06/6.-%D0%92%D0%B0%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0.pdf (дата звернення 12.05.2026).

21. Використання засобів ІКТ для підвищення ефективності уроку історії. URL: https://vhetelsibagatova.blogspot.com/2015/12/blog-post.html (дата звернення 11.04.2026).

22. Власов В.С., Данилевська О., Ващук Д. Історія України: підручних для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Генеза, 2025. 258 с.

23. Гак О.М. Дипломатична стратегія Богдана Хмельницького. *Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 425-й річниці від дня народження гетьмана. Харків ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2021. С. 16–19.

24. Гордієнко М., Михайленко С. Державницькі візії Богдана Хмельницького в артикуляції В'ячеслава Липинського. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом.* Політичні науки та публічне управління. 2025. Вип. 2. С. 57–68.

25. Горобець В. М. Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика. *Український історичний часопис.* 1995. № 4. С. 45-55.

26. Горобець В. Українсько-російська інтеграція/дезінтеграція 1650-1660 років: фактори етнічно-релігійні, військово-політичні та соціальні. *Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 року: історія, історіографія, ідеологія*: матеріали міжнародного круглого столу. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. С. 52-64.

27. Горяга О. Вплив Зборівського договору 1649 р. На формування міжнародної правосуб'єктності України-Гетьманщини та його значення. Юридичний вісник. 2016. №1. С. 162-166.

28. Гриценко А. Особливості використання сучасних мультимедійних навчальних засобів з історії у закладах освіти. *Актуальні питання педагогіки, психології та професійної освіти.* 2019. №1. С. 16–22. URL: http://aesthetethicpedaction.pnpu.edu.ua/index.php/wissn026/article/view/175630 (дата звернення 12.05.2026).

29. Деревінський В.Ф., Перелука Д.А. Ідея єдності і соборності у поглядах Богдана Хмельницького. Регіональна політика: політико-правові засади, архітектура, урбаністика. Київ-Тернопіль, 2015. С. 254–258.

30. Дишлєва С. Інформаційно-комунікаційні технології та їх роль в освітньому процесі. URL: http://osvita.ua/school/technol/6804 (дата звернення 12.05.2026).

31. Єрмолаєв В. Богдан Хмельницький про проблеми і перспективи українського державотворення (до 365-річчя Національної революції 1648 р.). *Вісник Академії правових наук України*. 2013. № 1. С. 66–79.

32. Єрмолаєв В. М., Козаченко А. І. Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII – XVIII ст.): навчальний посібник. Харків: Право, 2002. 312 с.

33. Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2017. 380 с.

34. Звонарьова Л.В. Використання історичних фактів за допомогою візуалізації. *Українські студії в європейському контексті.* 2024. № 9. С. 124-132.

35. Золотарьова К. Використання мультимедійних технологій на уроках історії у закладах середньої освіти. *Актуальні проблеми теорії та методики навчання історії:* матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 10 травня 2023 р.) / Запорізький національний університет. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2023. С. 233–239.

36. Козаченко А. І. Наукові погляди на проблему історії виникнення вітчизняного конституціоналізму. *Теорія і практика правознавства*: електр. наук. фах. вид. НЮУ ім. Я. Мудрого. 2016. № 1(9). URL: http://nauka. jrakademy. kharkov.ua

37. Кондратюк В.О., Кондратюк С.В., Кондратюк О.В. Державотворення в Україні по обидві сторони Збруча (IX – початок XX ст.): історико-правові аспекти: монографія. Львів: ЛДУВС, 2012. 564 с.

38. Куташев І. Політичні ідеї періоду становлення Козацької держави. URL: https://www.google.com/urlv.uaploads/2018/07/kutashev_politychni-1.pdf (дата звернення 15.03.2026).

39. Куценко С., Шауренко А. Сервіси штучного інтелекту в історичній освіті: досвід застосування, виклики та дидактичні рішення. *Уманська старовина.* 2025. №13. С. 91–101.

40. Лєбєдєва Ю. О. Українська держава гетьмана Богдана Хмельницького в контексті сучасного державотворення. *Науковий вісник Сіверщина в історії України.* 2017. Вип. 10. С. 104–109.

41. Лукаш С. Ю. Окремі питання становлення й розвитку соціального складника українського конституціоналізму часів Козацької доби. *Проблеми законності*: зб. наук. праць. Харків, 2014. Вип. 126. С. 29–45.

42. Луценко М.В. Державотворчі процеси в політиці Богдана Хмельницького. *Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 425-й річниці від дня народження гетьмана. Харків ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2021. С. 90–94.

43. Машевська А.А. Дипломатія Богдана Хмельницького з Османською Імперією та Кримським ханством протягом 1651–1653 років. *Науковий журнал «ΛΌГОΣ. Мистецтво наукової думки».* 2018. № 1. С. 95–97.

44. Методичні аспекти використання мультимедійних презентацій на уроках історії. URL: http://www.negrovetska-zosh.uz.sch.in.ua/sklad_shkiljnogo_kolektivu/direktor_ta_administraciya/storinka_zastupnika_direktora_z_navchaljno-vihovnoi_roboti-voron_mikoli_yurijovicha/metodichni_aspekti_vikoristannya_muljtimedijnih_prezentacij_na_urokah_istorii/ (дата звернення 12.05.2026).

45. Методичні рекомендації щодо викладання історії, громадянської освіти та правознавства у 2025/2026 н.р. URL: https://www.schoollife.org.ua/metodychni-rekomendatsiyi-shhodo-vykladannya-istoriyi-gromadyanskoyi-osvity-ta-pravoznavstva-u-2025-2026-n-r/ (дата звернення 28.04.2026).

46. Мироненко О. Еволюція вітчизняного конституціоналізму «від Богдана до Івана» (1648-1687). *Вісник Академії правових наук України.* 1999. №3. С. 45–53.

47. Олійник О.М., Олійник М.М. Вплив козацького права на правову систему українських земель доби Хмельниччини. *Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 425-й річниці від дня народження гетьмана. Харків ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2021. С. 117–125.

48. Омельченко В.О. Еволюція української еліти в ході Національно-визвольної революції 1648-1676 рр. *Богдан Хмельницький: історична*

постать у контексті процесів українського державотворення: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 425-й річниці від дня народження гетьмана. Харків ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2021. С. 126–134.

49. Пасічник С.М. Становлення центральної системи адміністрації Гетьманщини. URL: https://www.google.com/url? pb37oVW9Nbh2r_IGVcfi (дата звернення 14.03.2026).

50. Пометун О. І., Гупан Н. М., Власов В. С. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі: методичний посібник. Київ: ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 208 с.

51. Пометун О. І., Гупан Н. М., Дудар О.В. Історія України: підручних для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Видавничий дім «Освіта», 2025. 272 с.

52. Пометун О., Гупан Н. Якою бути шкільній програмі з історії України. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/710792/2/%D0%B0.pdf (дата звернення 28.04.2026).

53. Постолюк П. Створення держави Богдана Хмельницького у складі трьох воєводств. URL: https://www.google.com/url? pb37oVW9Nbh2r_IGVcfi (дата звернення 15.03.2026).

54. Пріцак Л.Д. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648-1657 рр. Харків : Акта, 2003. 493 с.

55. Про використання відеоматеріалів на уроках історії. URL: https://www.historyua.com/2018/07/28/pro-vykorystannya-videomaterialiv-na-urokah-istoriyi/ (дата звернення 13.05.2026).

56. Рафальський О. Українська держава. Витоки. Історична еволюція. Сучасність. Монографія. Київ: Видавничий дім «АДЕФ-Україна», 2024. 428 с.

57. Смолій В. А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Київ : Альтернативи, 2003. 399 с.

58. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ: Альтернативи, 1997. 367 с.

59. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ: Альтернативи, 1999. 107 с.

60. Смолій В.А, Степанков В.С. Український політичний проект XVII ст.: становлення національного інституту влади / Ін-т історії НАН України. Київ: Наукова думка, 2014. 193 с.

61. Смолій В. Українська держава середини XVII ст. *Голос України.* 2019. 23 лютого. URL: http:// www.golos.com.ua/article/3140970. (дата звернення 14.03.2026).

62. Степанков В. Державна ідея та спроби її реалізації політичною елітою в роки національної революції (1648–1676). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Історичні науки. 2020. Т. 30. С. 185-197.

63. Сонько Я.В. Вплив Зборівської військової кампанії 1649 р. на державотворчий фактор Гетьманщини. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2021. №3. С. 33-39.

64. Стешенко Н.Л., Стешенко О.В., Дьякова О.В. Трансформації державного устрою Гетьманщини у другій половині XVII ст. *Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 425-й річниці від дня народження гетьмана. Харків ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2021. С. 159–168.

65. Татаринов Д.О. Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення. *Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 425-й річниці від дня народження гетьмана. Харків ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2021. С. 178–187.

66. Тернистий шлях до незалежності: перші кроки. URL: //cdiak.archives.gov.ua/n_2017_08_08.php. URL: https://www.google.com/url? pb37oVW9Nbh2r_IGVcfi (дата звернення 14.03.2026).

67. Терлюк І.Я. Витоки конституційної ідеології українського державотворення як національного. URL: http://science2016.lp.edu. ua/sites/default/files/Full_text_of_%20papers/vnulpurn_2015_824_68.pdf. URL: https://www.google.com/url? pb37oVW9Nbh2r_IGVcfi (дата звернення 15.03.2026).

68. Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 671 с.

69. Хлібовська Г., Крижановська М., Наумчук О. Історія України: підручних для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль: Астон, 2025. 264 с.

70. Чухліб Т.В. Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної Української держави: причини, укладення, значення. *Український історичний журнал.* 2003. №3. С. 46-60.

71. Чухліб Т. В. Проект «козацького князівства» – історична альтернатива політичного устрою Гетьманщини. *Український історичний журнал.* 2014. № 4. С. 73-91.

72. Чухліб Т. Українсько-російські домовленості 1654 року в контексті зовнішньої політики Богдана Хмельницького. *Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 року: історія, історіографія, ідеологія*: матеріали міжнародного круглого столу. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. С. 71-76.

73. Шаріпова Т.В. Впровадження інноваційних технологій на уроках історії, як чинник створення оптимальних умов розвитку для особистості. URL: http://fel2005.dp.ua/docs/blog/09/028.pdf (дата звернення 03.05.2026)

74. Щупак І., Старченко Н., Бурлака О., Власова Н. та ін. Історія України: підручних для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Оріон, 2025. 248 с.

75. Ягупова А.О., Яновська Л.В. Роль мультимедійних технологій під час викладання історії в закладах загальної середньої освіти. *Інноваційна педагогіка.* 2022. Вип. 47. С. 86–89.

76. Якимчук О.І. Компетентнісний підхід в освіті: українські реалії. Мультиверсум. *Філософський альманах.* 2020. Вип. 2. С. 193–206.

77. Яковенко Г.Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків: Видавництво ХНАДУ, 2017. 324 с.